

Tərana ŞÜKÜRLÜ. "Oğuznamə"nin dilində tabesiz mürəkkəb cümlə // Türk dilləri araşdırmaları. Bakı, 2019. № 1, səh.60-69

Tərana ŞÜKÜRLÜ

İmadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: taranaelm@mail.ru

"OĞUZNAMƏ" NİN DİLİNDƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Qədim Oğuz-türk tayfaları, onların əcdadı Oğuz xan haqqında yaranmış epik səciyyəli rəvayətlərdən ibarət "Oğuznamə"lər leksik-semantik zənginliyi, lüğət tərkibinin əhatəliyi, qrammatik quruluşunun mükəmməlliyi, qədimliyi ilə seçilən və türk dillərinin çox uzaq keçmişindən xəbər verən qiymətli mənbələrdəndir. Oğuzların həyata baxışları, dünyagörüşləri, maraqlı tarixi hadisələr, Oğuz türklərinin döyüşkənliyi, igidlikləri əks olunmuş həmin dəyərli, əlverişli qaynaqların linqvistik baxımdan araşdırılması hazırda çox aktual xarakter daşıyır.

"Oğuznamə"nin və "Dədə-Qorqud" dastanlarının dili hərtərəfli tədqiq olunsada, onların sintaktik quruluşu öyrənilib araşdırılmamışdır.

Bu abidənin mürəkkəb cümlələrini araşdırmaqla həmin cümlə növlərinin ilkin formalarını bərpa etmək mümkündür. "Oğuznamə"nin mürəkkəb quruluşunun araşdırılması həm də türk xalqlarının tarixində qaranlıq qalmış bir çox səhifələri işıqlandırmağa imkan verir.

"Oğuznamə" Oğuz mədəni dünyasının informasiya mənbəyidir. Bu informasiya mənbəyində qədim oğuzların tarixi, mifoloji baxışları aydın görünür. Oğuz dastanlarında türk xalqlarının islama qədərki dini, inancları, tanrıçılığa söykənən teoloji düşüncələri lazımcına əks olunduğundan onların sintaksisinin öyrənilməsi öz aktuallığını saxlayır.

Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik quruluşunu tarixi inkişafda öyrənmək baxımından qədim və orta əsrlərə aid anadilli mətnlər olduqca zəngin material verir.

Azərbaycan dilində yazılmış başqa abidələrdə olduğu kimi, "Oğuznamə"nin dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini mürəkkəb cümlələr təşkil edir. "Oğuznamə"nin lüğət tərkibinin aşkar edilib araşdırılması Oğuz qrupu türk dillərinin mürəkkəb cümlələri haqqında mövcud anlayışları bir daha dolğunlaşdırır. Bu araşdırma ilə Oğuz qrupu türk dillərinin leksik-semantik sisteminin rəngarəngliyi, qədimliyi bir daha təsdiqlənməkdə olur.

"Oğuznamə"nin lüğət tərkibi çox zəngindir. Tarixi-linqvistik abidə sayılan bu abidənin leksikası geniş sahəyə dair sözləri əhatə edir. Lüğət tərkibində leksik laylar saxlayan belə qədim, zəngin tarixi abidələrin konkret leksik laylarının hərtərəfli öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqatda "Oğuznamə" Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də ədəbi dil tarixi-

nin ortaq qaynaqlarından biri kimi qiymətləndirilmişdir. Belə elmi qənaətə gəlinmişdir ki, "Oğuznamə"dəki mürəkkəb cümlələri zəngin, çoxcəhətli əlamətlərinə əsasən araşdırmaq, onların linqvistik xüsusiyyətlərini müasir sintaksisin tələbləri, prinsipləri səviyyəsində təhlil etmək sintaktik nəzəriyyəni daha da təkmilləşdirməyə, zənginləşdirməyə xidmət göstərə bilər. Bu abidədəki sintaktik vahidlərin tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələri türk xalqlarının mənəyinin, həyat və məişət şəraitinin, milli xarakterik xüsusiyyətlərinin, mifoloji görüşlərinin, ən başlıcası isə türk dillərinin səciyyəvi cəhətlərini özündə qabarıq əks etdirmələri tutarlı faktlarla əsaslandırılmış, türk xalqlarının müxtəlif istiqamətli fəaliyyətlərinin, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri təsdiq edilmişdir.

"Oğuznamə" etnik mədəniyyətin əksər layları barədə tutarlı məlumatlarla zəngindir. Buna görə də onun həm sinxron, həm də diaxron planda öyrənilməsi məqsəduyğun sayılır. Məsələyə belə yanaşma "Oğuznamə"nin etnik mədəniyyət sistemindəki informasiya yükünün tam şəkildə açılmasına xidmət edir.

"Oğuznamə" türk bədii fikir tarixinin qiymətli qaynağıdır.

"Oğuznamə"nin epik forması təqribən XIV yüzilliyin əvvəllərində uyğur əlifbası ilə əsas nüsxədən üzü köçürülmüş "Oğuz Kağan" dastanıdır. Əsas nüsxənin üzü dövrümüzədək gəlib çatmamışdır¹.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, XI-XII əsrlər Azərbaycanda oğuzların həm sosial-siyasi, həm mədəni-ədəbi, həm də linqvistik nüfuzu çox güclü olmuşdur.

"Oğuznamə" qədim oğuz-türk tayfaları və onların əsətiri, əcdadı Oğuz xan haqqında eposdur. Bu abidə həm də oğuz-türk tarixidir, oğuz mədəniyyətini əsrlər boyu daşıyıb yaşadan kitabdır. Bu abidə ulularımızın duyum, görün və təfəkkür dünyasıdır. "Oğuznamə" qədim oğuz-türk qəbilələrindən birinin adının daşıyıcısıdır.

"Oğuznamə" tarixi abidə olduğu üçün bu abidədə işlədilmiş mürəkkəb cümlə növləri də tarixi xarakter daşıyır. Obrazlılıq, xalq ruhuna yaxınlıq, millilik, əsətiri, tarixi səciyyə daşması bu abidənin sintaktik quruluşunun fərqləndirici əlamətlərindən biridir.

"Oğuznamə"lərin elm aləminə müxtəlif versiyaları məlumdur. "Oğuznamə"nin uyğur versiyasının 1993-cü il Bakı nəşri abidənin onomoloji leksikasını öyrənmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

"Oğuznamə"lərdən biri də mənzum "Oğuznamə"dir². Mənzum "Oğuznamə" məsnəvi şəkildə yazılmışdır.

Araşdırmalarda "Oğuznamə"lər Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də ədəbi dil tarixinin ortaq qaynaqlarından biri kimi qiymətləndirilmişdir. "Oğuznamə"ni türklərin həyatı, mübarizəsi və mənəviyyatını əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaq adlandırmaq doğrudur. Bu abidəyə oğuz tarixi, oğuz mədəniyyətinin nəsil-dən-nəslə keçə-keçə yaşayan həyat kitabı da deyirlər.

Bu mövzunun işlənilib öyrənilməsi soydaşlarımızda milli qürur hissənin oya-

¹ Hacıyeva T. "Oğuznamə"lərdə onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri. nam. dis. avtoferatı. Bakı: 2010, s.5

² Mənzum "Oğuznamə". Bakı: "Ulu" nəşriyyatı, 2005

dılmasında, yetişdirilməsində, onların dünyagörüşlərinin kamilləşdirilməsində, yeni gələcək nəsildə türkçülük, azərbaycançılıq dəyərlərinin formalaşmasında əhəmiyyəti çoxdur.

“Oğuznamə” ümumtürk mənşəli abidədir, yəni bir neçə qohum xalqa məxsusdur. Bu abidə geniş əhatəlidir, yəni bir xalqın həyatı, milli xüsusiyyətləri, tarixi, dili, coğrafiyası ilə məhdudlaşmır. Burada türk xalqlarının təşəkkülündə, inkişafında böyük rol oynamış oğuzlar haqqında yaranmış tarixi, mifoloji abidədir.

“Oğuznamə” türkçülük ideologiyasını təbliğ edən “Orxon Yenisey” yazıları ilə eyni sırada durur. Ozanlar şəhərbəşəhər, kəndbəkənd, el-el gəzərək oğuznamə dastanları oxumuşlar; Oğuz xanın igidliklərindən, türk tayfalarını təmsil edəcək oğullarının doğulmasından, oğuzların, eləcə də səlcuqların hərbi yürüşlərindən danışımlar.

Oğuzlar haqqında ilk məlumat verən mənbələr sırasında “Orxon” abidələrinin adını xüsusi çəkmək lazımdır. Tarixilik baxımından Oğuz adına ilk dəfə burada təsadüf edildiyi göstərilir³.

“Oğuznamə”dəki mürəkkəb cümlələrin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri vardır.

Bununla yanaşı qeyd etmək olar ki, “Oğuznamə” müasir türk xalqlarının və onların dillərinin inkişaf yollunu düzgün müəyyənləşdirməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin intonasiya ilə bağlanan tipi “Oğuznamə”nin dilində daha işləkdir. Məsələn, *Atdan düşən ölməz, eşşəkdən düşən ölür. // Axşam olsa yat, sabah olsa get.*

“Oğuznamə”nin dilini araşdırarkən məlum olur ki, tabesizlik bağlayıcılarının artıq həmin dövrdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirməkdə böyük rol oynadığı məlum olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu olub, qarşılıqlı tabeliyə malikdirsə də, onların çoxunda müxtəlif mənə əlaqəsi baxımından komponentlərdən biri digəri ilə şərtlənir. Bu cəhətdən komponentlərdən biri digəri vasitəsilə aydınlaşdırılan, izah olunan tabesiz mürəkkəb cümlələr “Oğuznamə”nin dilində müəyyən işləkliyə malikdir. Belə konstruksiyalarda ikinci komponent birincisinin hər hansı bir üzvünü izah etmir, bütünlükdə birinci komponentin özü ilə bağlanır: *El sərrafdır; eyüyi-yatluyu bilir.*

“Oğuznamə”nin dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələr iki komponentli olmaqla yanaşı, sadalama yolu ilə də qurulur: *Əgri otur, toğru söylə. // Oğlanın tüyü üşür, yigidin təni üşür.*

“Oğuznamə”nin dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələr iki komponentli olmaqla yanaşı, sadalama yolu ilə də qurulur: *Əgri otur, toğru söylə. // Oğlanın tüyü üşür, yigidin təni üşür.*

Müşahidələrimiz göstərir ki, belə üsulla formalaşan tabesiz mürəkkəb

³ Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, s.77

cümlələr abidənin dilində bir neçə komponentdən də ibarət ola bilər: *Bir oynaşlu ağlar, iki oynaşlu ağlar, toquz oynaşlu ağlar*

Lakin "Oğuznamə"nin dilində tərkib hissələri əlaqələndirən əsas vasitələr intonasiya və tabesizlik bağlayıcılarıdır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bağlayıcıların iştirakı olmadan əlaqələndikdə bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr əmələ gəlir: *Ər yumşağın ər yeyər, ağac yumşağın qurd yeyər. // Əl əli yuvur, iki əl yüzi yuvur.*

İntonasiya – Mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən ilk və ən qədim vasitədir⁴.

Azərbaycan dili abidələri belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, tarixən mürəkkəb cümlələr bağlayıcısız işlənmişdir. Belə bir quruluş öz sabitliyini müasir dilimizdə də mühafizə etmişdir.

İntonasiya şifahi nitqdə öz böyük rolunu yenə də saxlamışdır. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri müxtəlif funksiya yerinə yetirdikdə intonasiya fərqlənə bilər. Ümimiyyətlə, intonasiya tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasının əsasını təşkil etmişdir.

"Oğuznamə"nin dilində intonasiya ilə formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlələr kifayət qədər diqqəti cəlb edir: Bilindigin yerdə at gəribdir, bilinmədügi yerdə ər gəribdir. // El içində qatı söylemə, divar ardında qulaq olur // Dəniz olup taşma, əlindən gəlməyəcək işə tolaşma. Bu qəbildən olan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bu və ya başqa məna əlaqəsini əmələ gətirmək üçün morfoloji və ya leksik vasitələrə müraciət edilməmişdir. Burada fasilə və ya intonasiyadan istifadə edilmişdir: *Nəfə-sün canı var, tutmayanın ziyarı var. // Yoxsulu çuvala qosan;...gəlür..., tışra çıxar.*

Bu nümunələrdə birinci komponentin hansı intonasiya ilə deyilməsi və komponentlər arasındakı fasilənin xarakteri bütöv konstruksiyanın təyinatına təsir edir. Qeyd etmək olar ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlər informasiya baxımından sərbəst olub, sintaktik əlaqələnmə cəhətindən də bərabərhüquqludur: *Qar üstündə yatan ölməmiş, un üstündə yatan ölmüş. // Sevgil səni sevnəni, iki dişli qarışa, Sevmə səni sevməyəni, gögdən enən hurisə.*

Mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanması iştirak edən vasitələrdən biri də bağlayıcılarıdır.

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, abidənin dilində bağlayıcılar vasitəsilə düzələn tabesiz mürəkkəb cümlələr mövcuddur.

Tərkib hissələri bağlayıcıların iştirakı ilə əlaqələnen tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr adlanır. Bağlayıcılar tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin daxili növlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bağlayıcının əsas funksiyası mürəkkəb cümlənin hissələri arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tabesizlik bağlayıcıları bütün hallarda cümlənin leksik semantikasını əsasında tabesiz mürəkkəb cümlənin məna növünü dəqiqləşdirməyə imkan verir, lakin tabelilik bağlayıcılarının hamısında bu xüsusiyyət

⁴ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, s.166

yoxdur. Xüsusilə **ki** bağlayıcısı universal bağlayıcı kimi əksər budaq cümlə növlərini baş cümləyə bağlayır.

Müşahidələr göstərir ki, bağlayıcılarla düzələn tabesiz mürəkkəb cümlələr dilimizdə geniş yayılmışdır.

Oğuznamə”nin dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən bağlayıcılar aşağıdakılardan ibarətdir:

Zaman və ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr bu bağlayıcıların əsasında da yaranır:

Və bağlayıcısı. Bütün türk dillərinə, eləcə də Azərbaycan dilinə ərəb dilindən keçmiş **və** bağlayıcısı ən çox yayılmış, hər zaman geniş istifadə edilmişdir. **Və** bağlayıcısı orta əsrlərin yazı dilində müxtəlif mənə əlaqələrinin əmələ gəlməsində iştirak etdiyi kimi, çox zaman vergülü əvəz etmişdir. **Və** bağlayıcısının mənşəyindən bəhs edən Ə.Tanrıverdiyev yazır: “**və** ərəb mənşəlidir. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində isə **-və, vü** şəklində müşahidə olunur”.

1. Birləşdirmə bağlayıcıları: **nə, nə də, və, ilə:**

Od ilə pambuğun **nə** oyunu var,

Ət ilə bıçağın **nə** oyunu var?

Yoxsul bayun **nə** qartaşı, eşək atun **nə** yoldaşı olur.

2. Qarşılaşdırma bağlayıcısı: **amma, isə**. Müasir Azərbaycan dilində geniş yayılmış **və** qarşılaşdırma əlaqəsi yaradan bağlayıcılardan çox istifadə edilmişdir. Həmin bağlayıcı vasitəsi ilə qarşılaşdırma ziddiyyət məzmununu ifadə edir. Ə.Tanrıverdiyevin fikrinə görə “Ziddiyyət və qarşılaşdırma bildirən **amma** bağlayıcısı yazılı abidələrin dilində bir neçə formada işlənir: **amma, amma, amma ki**”⁵.

Kişi toq olucaq cəmi azası ölü olur, **amma** aç olucaq kötəri can olur. // Qar üstündə yatan ölməmiş, **amma** un üstündə yatan ölmüş // Ağun adı var, qarının **isə** dadı var.

Qarşılaşdırma bağlayıcıları qarşılaşdırma əlaqəli cümlələri formalaşdırır: Tanış tanışdır, amma bildüğü işdə.

3. Bölüşdürmə bağlayıcıları: **ya, ya da, gah, gah da:** Bərəkət axır zamanda **ya** ulu şəhərdə, **ya** ulu tağlarda qala. // Yedi yaşında qız **ya** ərddə gərək, **ya da** yerdə gərək. Qeyd edək ki, bölüşdürmə bağlayıcıları bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirir.

4. İnkarlıq bağlayıcısı: **nə, nə də**. Dilimizin bütün dövrləri üçün **nə, nə də** bağlayıcısı çox işlək olmuşdur.

“Oğuznamə”nin dili məzmun etibarilə çox zəngindir. Türk dillərinə məxsus olan cümlələr, sözlər və onların semantikasına aid dolğun və əhatəli məlumatlar verilmişdir. Burada işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələr, o cümlədən bu abidənin özü o dövrün dil durumunu, tarixini, ədəbiyyatını, insanların yaşayış tərzini, düşüncəsini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. “Oğuznamə” dilin sintaktik quruluşunu, ümumiyyətlə də dillərin inkişaf yolunu düzgün müəyyənləşdirməkdə böyük əhə-

⁵ Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, s.67

miyyəyə malikdir.

Müasir ədəbi dilimizdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında mənə əlaqələri "Oğuznamə"nin dilində eyni semantikaya malik olmuşdur. Abidənin dilində işlənmiş tabesiz mürəkkəb cümlənin növlərini həmin əlaqələrə görə ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr: Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu qrupu sadalama üsulu ilə qurulmuşdur. Tərkib hissələrdə müxtəlif iş və hadisələr qeyd olunmuş, həmin iş və hadisələrin və eyni zamanda, yaxud da müəyyən ardıcılıqla icra edildiyi ifadə olunmuşdur. Ona görə də birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin eynizamanlı və ardıcılzamanlı birləşdirmə kimi hər iki növü "Oğuznamə"nin dilində özünü göstərir.

1. Eynizamanlı birləşdirmə. Birləşdirmə əlaqəsinin bu növünə abidənin dilində daha çox rast gəlmək olur. Tərkib hissələrdə sadalanan hadisələr eyni zaman ölçüsü ilə hüdudlanmış olur, vahid zaman ərzində baş verir. Zaman ölçüsü konkret də ola bilər, ümumi də ola bilər: Sərxoş gördüğüne ulaşur, oda düşən buruşur. // Ər qərədən qorqar, övrət aqdan qorqar. // Yorğa yolda qalır, yeləgən mənzil alır.

Zaman üzrə birləşən cümlələrin bir qismi tərkib hissələrin paralelizmi əsasında qurulmuşdur: Ağ sağ at qalır, yağır at səmirür. // Dəli dəlüyi sevər, danışmənd uluyı sevər. // Övrət kişiyi atadan-anadan ayırar, eşindən-dostundan kəsər.

Burada komponentlər bir vaxtda olan işləri, hadisələri bildirdiyi üçün onların yerini dəyişmək olar və burada məzmunə xələl gəlməz.

Bir sıra cümlələrdə xəbərin və ya xəbərlik şəkilçisinin ixtisarı da tərkib hissələri əlaqələndirən vasitə kimi çıxış edir: Dəvə nə böyük, qulağı nə kiçik. // Yoxsul, bayun nə qartaşı, eşək atun nə yoldaşı.

Burada tərkib hissələrin əlaqələnməsində birləşdirmə bağlayıcısının da rolunu görmək mümkündür.

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı cümlələrdir, sadalama yolu ilə qurulur, ona görə də iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi, üç-dörd və daha çox tərkib hissədən də ibarət ola bilər: İşıqlarla irişənin adıyla sanı yetər; danışməndlərlə irişənin dini ilə imanı, bəglərlə irişənin başıyla malı yetər. // Bir oynaşlu ağlar, iki oynaşlu ağlar, toquz oynaşlu ağlar // Oğlanın tüyi üşür, yigidin tənı üşür, qocanın iligi üşür.

"Oğuznamə"nin dilində işlənmiş bu cür cümlələrin əksəriyyəti intonasiya ilə qurulsada, tərkib hissələrin əlaqələndirilməsində birləşdirmə bağlayıcılarının da rolunu göstərmək mümkündür: Al ilə arslan tutulur, güc ilə köçən tutulmaz. // Od ilə pambuğun nə oyumu var, ət ilə biçəğin nə oyumu vardır? // Yağmur yağsada və yel əssə, qışımı degil, Yoxsul xalın bilsə xoşmu deyil.

M.Musayev "və" bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrin Azərbaycan, türk və türkmən dillərində geniş yayıldığını qeyd etmişdir⁶.

Lakin araşdırmalar göstərir ki, "Oğuznamə"nin dilində bu bağlayıcı kifayət

⁶ Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Sintaksis. Bakı: BSU nəşriyyatı, 2002, s.98

qədər az işlənmişdir. Abidənin dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlənin inkişafını izləmək məqsədi ilə onları bir-bir nəzərdən keçirək.

2. **Ardıcılzamanlı birləşdirmə:** Birləşdirmə əlaqəsinin bu növündə sadalama üsulu ilə birləşmiş tərkib hissələrdəki iş və hadisələr zaman ardıcılığının nəzərə alınması ilə yerləşdirilmişdir. Burada komponentlərin ifadə etdiyi işlər, hadisələr birincidən sonuncuya doğru ardıcılıqla vəqə olur. Tərkib hissələrin xəbərləri əksəriyyət etibarilə felin xəbərdən ibarətdir və eyni zaman şəkilçiləri ilə formalaşmışdır: Öküz buynuzlu inək südsüz olur, inək buynuzlu öküz gücsüz olur. // Ölən üçün olmamışdır, inən çox ağlayanlar bulmamışdır. // Könül yapdun, əriş yapdun, könül yıqdın, əriş yıqdın. // Aç evə gəlür, yalncıq yabana gedər.

Tərkib hissələrin xəbərləri felin xəbər forması ilə yanaşı, əmr formasında da işlənmişdir: Axşam olsa yat, sabah olsa, yat // Ziyana gülmə, zar da eylə. // Dəniz olup taşma, Əlündən gəlməyəcək işə tolaşma. // Ödügünə baqma, gözün bələrtdügün qoma. // Evinə vurduğun vaqt adam ol, evünə gəldüğü vaqtın yenə sən adam ol. // Yidigün rizqi yenindədür, salar avcına gətirər.

Sadalama yolu ilə tələffüz edilsə də, ardıcılzamanlı birləşdirmə əksərən iki, əksər hallarda üç komponentlidir: Şəhərin dövlətsiz qızı köyə gəlin gedər, köyün dövlətli qızı şəhərə gəlin gedər. // Axır zamanda atalar dururkən oğullar söyləyə, analar dururkən qızlar söyləyə. // Köyün dövləti sinəgü yoğur tuluğuna qonar, şəhərə varar, Şəhərin dövlətsiz sinəki cıkrətmənə qonar köyə gedər. // Savaşa dilün saqın, dərnəkdə əlün saqın.

Həmçinin, "Oğuznamə"nin dilində ismi xəbərlə ardıcılzamanlı tabesiz mürəkkəb cümlələrə də rast gəlmək mümkündür: Gecəsi qarğanın bayquşa gündüz, Eşəgün ölüsü itə düşündür.

Səbəb-nəticə əlaqəsi: Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olur. Birinci tərkib hissəsi səbəb, ikinci həmin səbəbdən doğan nəticəni bildirir. Araşdırma zamanı bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin bu tipindən geniş şəkildə istifadə olunduğu aydın olur.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr qapalı sıralı olur, ona görə də iki sadə cümlənin birləşməsi şəklində formalaşır. Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə "Oğuznamə"nin sintaksisinə də aiddir: *Buğdayı qonşuna sat, çörəgin bilə yeyəsən.*

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə də tərkib hissələr əksərən intonasiya ilə əlaqələnir:

Bu şimdiki zamanəyə gül yaramaz, diən olar,

Əriylə dost oluban, övrəti yarar.

Nümunədən məlum olur ki, səbəb-nəticə əlaqəsi ifadə edən bu cür tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bağlayıcıları sadəcə olaraq intonasiya əvəz etmişdir. Sadə cümlələr məntiqə uyğun olaraq elə sıralanır ki, bir qayda olaraq birinci tərəf öz nəticəsini ikinci cümlədə tapmış olur.

"Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcıl birləşdirmə əlaqəli

tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında bir yaxınlıq vardır"⁷.

"Oğuznamə"nin dilində də bunu müşahidə etmək olur: Alçaq yerdə yatma, səni alur.

Ardıcıl əlaqəli cümlələrdə də işin icrası, hadisələrin ardıcıl baş verməsi bir reallıq kimi baş verir: Dostuna ödənc aqça vermə, istəduğun vaqt məhəbbət mirasla kəsilir.

Lakin bu əlaqələr arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə obyektivlik, kortəbiilik, şüurluluq olur.

"Oğuznamə"nin dilində işlənən səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbəri felin müxtəlif formalarında olur: Quyuyu qaz, şayəd kəndün düşərsən.

Qeyd etmək olar ki, abidənin dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü az işlənmişdir. Həmin cümlələrdən bəzilərinə müxtəlif məna çalarlıqları özünü göstərir. Bunlardan sırf səbəb-nəticə, əsas nəticə çalarını qeyd etmək olar. Ancaq, ümumən səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ikinci komponentlər nəticəni, özü də real nəticəni ifadə edir: Buğdayı sat qonşuna, çörəgin yeyə biləsən.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr: Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü də semantik strukturuna görə müasir modellərdən fərqlənir: ya tərkib hissələrdəki iş və hadisələr mahiyyətə bir-biri ilə ziddiyət təşkil edir, yaxud da sadəcə olaraq qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, fərqləndirilir: Könüldən mürüvvət gəlməz, amma ərlik gəlir. // Kişi əyalın almaq güc olur, amma bəsləmək qolay olur, bədasılı almaq qolay olur, amma bəsləmək güc olur. // Adlu kişi adından qorqar, adsız kişi tanrıdan qorqmaz. // Söylənən söz baqurdur, söylənməyən söz altundur. // Degündə dövlət keçər, bayramda yügrək keçər.

"Hər hansı cümlənin formalaşmasında və eyni zamanda tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində intonasiyanın çox mühüm rolu vardır"⁸.

Müəyyən məqsədlə görülən iş zamanı bir-birini rədd və ya inkar edən, əks vəziyyət törədən tərəflər arasında bağlayıcı iştirak etmir. "Oğuznamə"nin dilində də bu xüsusiyyət özünü göstərir, məsələn: İnsanın işi yaramazlığa eyilik etməkdir; yaramazlığa yaramazlıq heyvan işidir. // Əgri otur, toğru söyle. // Anası ölən öksüz qalmaz, anası ölən öksüz qalır. // Atdan düşən ölməz, eşəkdən düşən ölür. // Tərziyə köç demişlər, sındusun belinə soqmuş, arşının əlinə almışdır. // Sevən sevilir, keçə bəgirür. // Ərəb toyunca yeyir, türk ölünce yeyir. // Erlik ondur, toquzu hiylədir.

Nümunələr göstərir ki, abidənin dilində intonasiya ilə formalaşan qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr çox işlənmişdir. Əks vəziyyətlər, ziddiyət mənası ifadə edən bu cümlənin tərəfləri arasında *amma*, *ancaq* bağlayıcılarını asanlıqla qoymaq mümkündür.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri: həmçinin, *amma*, *ancaq*, *lakin*, qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə əlaqələndir: Bir ata toquz oğul bəsləyər, *amma* toquz oğul bir babayı bəsləməz. // Rəncbərin ökücü se-

⁷ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, s.292.

⁸ Musayev M. Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə. (dok. dis.) Bakı, 1994, s.101

müz olur, *lakin* öküzü semüz olsa, kendüsü arıq olur. // Kişi toq olucaq cəmi azası ölü olur, *amma* aç olucaq kötürü can olur. // Qavışar adam adama, *amma* qavışmaz tağ-tağa. // Kişi əyalın almaq güc olur, *amma* bəsləmək qolay olur. // Şimdiki zamanda danışməndin dedügin tut, istədügin işləmə. // Yüksək təpəyə çıqmaq zəhmətdir, *amma* çəq tamaşası var.

Nümunələrdən aydın olur ki, “Oğuznamə”nin dilində *amma* bağlayıcısı ilə formalaşan qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr çox işlənmişdir.

Bəzən abidənin dilində qarşılaşdırma məqamında *isə* bağlayıcısından da istifadə edilmişdir: Söyləmək gümüş *isə*, söyləməmək altundur. Bir qrup cümlələrdə *isə* bağlayıcısının *dəxi* bağlayıcısı ilə əvəz olunan formalarına da rast gəlmək mümkündür: Yılanın sevmədiyi yarbuzdur, ol *dəxi* qapusunda bitər.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrdəki fikirlər, iş və hadisələr ziddiyyət təşkil etmir, sadəcə olaraq, müqayisə edilir: Rəncbərin öküzü semüz olur, *amma* öküzü semüz olsa, kendüsü arıq olur.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr: Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində iş və ya hadisələrin növbələşdiyi, müxtəlif şəxslər arasında bölüşdürüldüyü ifadə olunur. Beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümlənin xüsusi növü əmələ gəlir. “Müasir Azərbaycan dilində bölüşdürmə əlaqəsi əsasən bağlayıcıların iştirakı ilə yaranır”⁹.

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr: Bu tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında elə bir əlaqədir ki, həmin əlaqə zamanı əvvəlki komponent sonrakı vasitəsilə aydınlaşdırılır, izah edilir. Aydınlaşdırma əlaqəsi ilə düzələn tabesiz mürəkkəb cümlələr abidələrin dilində də işlənmişdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu növünün “Oğuznamə”nin dilində müşahidə olunan tipi yalnız sintez-analiz üsulu ilə qurulmuşdur – ümumilik bildirən komponent sonra gəlir: El sərrafdır: eyuyi-yatluuy bilür. // Qurd boynuna çəkər: assın dönüb nəsnə ummaz. Haq təala bəhanə tanrusudur: hər kişiyyə layıqlı layıqın verər.

“Oğuznamə”nin dilində yəni bağlayıcısı ilə formalaşan aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur: Meyi meynədən alıcı ol, *yəni* mehri dindən alıcı ol.

Yəni bağlayıcısı ilə formalaşan mürəkkəb konstruksiyalar dilçiliyimizdə tabesiz mürəkkəb cümlə kimi öyrənilir. Müasir türkologiyada *yəni* bağlayıcısının tabelilik bağlayıcısı olduğunu təsdiq edən fikirlər mövcuddur¹⁰.

“Oğuznamə”nin dilində də bunu müşahidə etmək olar: Xatun kişilər üç nəsnədən çökər: bir oğlan toğurmaqdan, bir geyəsi yumaqdan, biri də un yoğurmaqdan.

H.Mirzəzadə qeyd edir ki, aydınlaşdırma əlaqəli bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr yazılı abidələrin dilində o qədər də geniş yayılmamışdır¹¹.

H.Mirzəzadənin bu fikri ilə tamamilə razıyıq. “Oğuznamə”nin dilindəki

⁹ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, s.299

¹⁰ Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azəməşr. 2002, s.35

¹¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968, s.126

araşdırmamıza əsasən deyə bilərik ki, burada aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr olduqca az işlənmişdir. "Oğuznamə"nin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu növünün müşahidə olunan tipi yalnız sintez-analiz üsulu ilə qurulmuşdur, *yəni, yəni ki* bağlayıcısı komponentləri əlaqələndirməyə xidmət etmiş, ümumilik bildirən komponent əvvəl, aydınlaşdırıcı komponent sonra işlənmişdir: Qan bahayla ləbündən əyağ içəm, *yəni ki*, novruzdur.

Araşdırmalarımızdan məlum oldu ki, "Oğuznamə"nin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin intonasiya ilə bağlanan tipi, tabeli mürəkkəb cümlələrə nisbətən çox işlənmişdir. Burada, demək, tabesiz mürəkkəb cümlənin bütün məna əlaqələrinə aid cümlələr işlənmişdir. Bu cümlələr isə müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki tabesiz mürəkkəb cümlələrə tamamilə uyğun gəlir.

Q.Bürhanəddinin dilindən bəhs edən İ.Quliyevin də bu sahədə fikri belədir: "Müasir ədəbi dilimizdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında müəyyən edilmiş məna əlaqələri, Q.Bürhanəddinin dilində də eyni qrammatik semantikaya malik olmuşdur"¹².

Məlumdur ki, semantika mütləq xüsusiyyət kimi ikili xarakterə malik dil vahidinin mövcudluğunu şərtləndirir. Burada hər komponentin ayrılıqda olan semantikasi, komponentlərin bir-biri ilə olan qarşılıqlı semantikasi bütöv bir informasiyanı özündə ehtiva edir.

Bununla yanaşı, tabesiz mürəkkəb cümlənin özünün spesifik xüsusiyyətləri onlar arasında olan məna əlaqələri haqqında müxtəlif fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, "Oğuznamə"nin dilində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, abidənin dili əsil Azərbaycan sözlərinin işlənməsi baxımından yüksək səviyyəli ədəbi-bədii dil nümunəsi sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983.
2. Hacıyeva T. "Oğuznamə"lərdə onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri. nam. dis. avtoreferatı. Bakı: 2010.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000.
4. Quliyev İ.Q. Bürhanəddin "Divan"ının dilinin sintaktik quruluşu. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
5. Mənzum "Oğuznamə". Bakı: "Ulu" nəşriyyatı, 2005.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968.
7. Musayev M. Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə. (dok. dis.) Bakı, 1994.
8. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azərneşr, 2002.
9. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Sintaksis. Bakı: BSU nəşriyyatı, 2002.
10. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.

¹² Quliyev İ.Q. Bürhanəddin "Divan"ının dilinin sintaktik quruluşu. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, s.165